

BOSHLANG'ICH SINIF O'QISH DARSLARIDA MATN USTIDA ISHLASHNING NAZARIY ASOSLARI

Kuchkarova Shakarjon Azimboy qizi

Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8313896>

Annotatsiya: Maqolada ilm-fan, texnika va texnologiyaning tezkor rivojlanishi, madaniyat, san'at va adabiyotning jadal o'sishi bolalarning aqliy-ruhiy kamoloti xususida fikr yuritilgan. Ta'lim-tarbiya sohasida yangi usul va metodlardan foydalanishni, xususan, o'quvchilarning mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatlari va nutqini o'stiruvchi ish turlarini keng qo'llashni taqozo etadi. Nutq o'stirish bo'yicha ishlar xilma-xil. O'qituvchi ona tili bo'yicha nutqqa oid bilim, ko'nikma va malakalarni egallashda o'quvchilarga ko'maklashishi, ularni egallagan malakalaridan amaliyotda mohirona foydalanishga o'rgatishi lozim.

Kalit so'zlar: nutq o'stirish, matn ustida ishlash, og'zaki va yozma nutq, muloqot, so'z ma'nosi, nutq.

Boshlang'ich sinflarda ona tili ta'limi bolalarning tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish, erkin fikrlay olish, o'zgalar fikrini anglash, o'z fikrlarini og'zaki va yozma ravishda ravon bayon qila olish, jamiyat a'zolari bilan erkin muloqotda bo'la olish ko'nikma va malakalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu o'rinda ona tili ta'limiga o'quv fani emas, balki butun ta'lim tizimini uyushtiruvchi ta'lim jarayoni sifatida qaraladi.

“Ona tili dasturi”ning asosiy tamoyillaridan biri ham nutqni rivojlantirishga qaratilgan ekan, bu vazifani muvaffaqiyatli hal qilish uchun har bir o'qituvchi, birinchidan, nutq o'stirish bo'yicha ishlar mazmuni, ya'ni o'quvchiga berish lozim bo'lgan aniq nutqiy malakalarni, ikkinchidan, ta'limni tashkil qilish usullari, ya'ni tegishli mashq turlarini aniq tasavvur qilishi lozim. Boshqacha aytganda, u yoki bu grammatik-orfografik malakalarni egallayotganda nutq nuqtai nazaridan nimalarga o'rgatish va buni qanday amalga oshirishni bilishi lozim.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Ta'kidlab o'tilganidek, boshlang'ich sinf “O'qish kitobi” darsliklariga kiritilgan badiiy matnlarni o'qish o'quvchilarning ma'naviyatini shakllantirish, tasavvurlarini kengaytirish hamda his-hayajonini tarbiyalashga ham ko'maklashadi. Shu jarayonda ularning nutqi ham yangi-yangi so'z va iboralar bilan boyiydi.

Metodist-olimlarning fikricha, o'qish matndan axborotni aniqlash, faol qayta ishlash va anglashdan iborat bo'lgan nutqiy faoliyat ko'rinishidir. To'g'ri, matnni o'qish unda bayon etilgan axborotni aniqlash hisoblanadi. Biroq bu uning o'ziga xos tavsifi emas. Chunki umuman nutqni eshitish, hikoya qilingan yoki kimdir ovoz chiqarib o'qiganini tushunish ham axborotni aniqlash, faol qayta ishlash, anglashdir. Demak, o'qishning muhim xususiyati axborotni olishda emas, balki axborotni olish qanday asosda kechganligidadir. O'qish jarayoni matn bilan chambarchas bog'liq. Hatto eng yaxshi o'qiydigan o'quvchi ham qiyin so'z yoki murakkab matnga duch kelsa, qiyinchilik bilan sekin o'qiy boshlaydi.

Boshlang'ich sinflarda nutq va uni o'stirishning nazariy asoslari, usullari borasida ko'pgina olimlar, tilshunos va adabiyotshunoslar, metodist va o'qituvchilar o'z fikrlarini bayon etganlar.

N.Bekniyazova monografiyasi[6]da esa boshlang'ich sinflarning ona tili darslarida o'quvchilarga matn yaratishni o'rgatishning nazariy, amaliy, lingvometodik asoslari tadqiq qilingan, matnning tashkiliy va leksik-grammatik jihatdan ichki tuzilish xususiyatlari, matn

yaratishni o'rgatishdagi mashqlar tizimi, tuzilgan matnni takomillashtirishni o'rgatish borasida qimmatli fikrlar aytilgan.

Safo Matchanovning tadqiqot ishi[4]da o'quvchilarni matn ustida ishlashga o'rgatish orqali mustaqil ishlarni tashkil etish usullari ko'rsatib berilgan. Unda matn turlari, ularning bir-biridan farqi hamda matn ustida ishlash bosqichlari muallifning ko'p yillik ilmiy izlanishlari mahsuli misolida yoritilgan.

“O'qish 1” nomli metodik qo'llanmada esa 1-sinf “O'qish” fanini o'qitishda o'qituvchining pedagogik faoliyati uchun zarur bo'ladigan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga e'tibor qaratilgan va o'quvchilarning kichik matnlarni mustaqil ravishda o'qib, gapirib berishi, kichik she'riy parchalarni yod olishi hamda tanish bo'lmagan matnlarni ongli o'qish malakalarini egallash kerakligi qayd etilgan. Qo'llanmada badiiy matn ustida ishlash bo'yicha alohida tavsiyalar keltirilgan va o'qish darslari uchun namunaviy dars ishlanmalari, darslarda foydalaniladigan ilg'or pedagogik usullar, mashqlar va didaktik o'yinlardan namunalar ham berilgan.

“O'qish 2” nomli qo'llanmada mualliflar 2-sinf o'qish darslarini tashkil etishning qulay yo'l va usullari haqida kerakli ma'lumotlarni bayon etganlar. Unda o'qish darslarining namunaviy texnologik xaritasi hamda shu asosda jami 42 ta ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalariga asoslangan namunaviy dars ishlanmalari keltirilgan. Mualliflar o'qish darslarini tashkil etish bo'yicha tavsiyalarni bayon etar ekanlar, boshlang'ich sinflarda o'qish turlari va darslarda ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash usullari haqida kengroq ma'lumotlarni keltirishga harakat qilganlar.

Yuqorida ta'kidlangan o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalarining multimediali ilovalari boshlang'ich sinflarda “O'qish” o'quv fanini axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yordamida samarali o'zlashtirishga, o'quvchilarning mustaqil ta'lim olishida ko'maklashishga, o'quv fanining asosiy mazmunini boyitishga xizmat qiladigan qo'shimcha materiallarga ega bo'lgan interaktiv elektron axborot-ta'lim resursi sifatida xizmat qilmoqda. Ushbu multimediali ilovalarda matn ustida ishlashga ham alohida e'tibor qaratilishi ahamiyatga molik.

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturida o'quvchilarning og'zaki, monologik va dialogik nutqining tushunarli, ravon, ta'sirchan bo'lishi, matn mazmunini tushunishlari, so'zlarni takrorlashdan saqlanishlari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda bayon etishda mantiqiy izchillikning ta'minlanishi, nutq sofligi va aniqligiga erishish muhim talablardan ekanligi ta'kidlab o'tilgan.

Boshlang'ich sinf ona tili dasturidagi bo'limlar “Savod o'rgatish va nutq o'stirish”, “Fonetika, grammatika, to'g'ri yozuv va nutq o'stirish”, “Sinfdan, sinfdan tashqari o'qish va nutq o'stirish” tarzida berilgan [6].

“Birinchi sinf uchun dastur”da bolalarning og'zaki nutqini o'stirish uchun nutq a'zolarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar o'tkazish, nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni takomillashtirish, bolalar nutqidagi ayrim kamchiliklarni to'g'rilash, lug'at boyligini boyita borish, kichik hikoya tuzish, qayta hikoya qilish va bu jarayonda nutqning aniq, to'liq va his-hayajonli, izchil va mazmunli bo'lishiga erishish kerakligi ham uqtirilgan.

“O'qish darslarining asosiy qismi asarni o'qish va matn ustida ishlashga ajratiladi”, – deyiladi 1-sinfning uzviylashtirilgan dasturida [7]. Matn ustida ishlash jarayonida o'quvchidan asarlar

yuzasidan o'qituvchi bergan savollarga va darslikda berilgan savollarga javob olish, asarning mavzu doirasini aniqlash, sarlavhani asardagi asosiy fikr bilan taqqoslash, asarning to'liq mazmunini qayta hikoyalash yoki asar yuzasidan fikr bildirishga o'rgatish, asarni qismlarga ajratish, ijodkorlik sifatlarini tarkib toptirish, matnda ishtirok etuvchilarni bilib olib, ularga eng oddiy tavsif berish, asardagi ayrim so'zlarning ma'nolarini izohlashga (gap orqali, ma'nodoshi va zid ma'noli so'zni keltirish orqali) o'rgatish, matndagi ayrim so'zlarga ma'nodosh, zid ma'noli so'zlar topishga o'rgatish kabi muhim jihatlar ham ushbu dasturda alohida ta'kidlangan.

“Ikkinchi sinf uchun dastur”[8]da umumta'lim maktablarining ikkinchi sinf o'qish darslari zahirida bolalarning aqliy, axloqiy tarbiyalariga, muomala odoblariga, nutqlarining ravon va nafis bo'lishiga alohida e'tibor qaratish, o'qish darslarida badiiy matnni tahlil qilishning eng oddiy ishlarini amalga oshirish va sekin-asta murakkab topshiriqlarni bajarishga o'rgatish lozimligi uqtirilgan.

O'qituvchi yordamida matnni qismlarga bo'lish, ularga sarlavha tanlash, matnning asosiy mazmunini aniqlash, matnda qatnashuvchi shaxslarni, tabiat manzaralarini tasvirlovchi so'z va iboralarni tahlil qilish hamda shu so'zlar ishtirokida og'zaki hikoya tuzish, ertak, she'r, hikoyalarni janriy xususiyatlariga ko'ra farqlay olish 2-sinf dasturining asosiy talablaridandir [8].

Ko'rinadiki, boshlang'ich sinflarning amaldagi DTS va ona tili dasturida ham nutq o'stirish yuzasidan maqsadli ishlar belgilangan va ular izchillikda berilgan.

Shu o'rinda savollar tug'iladi: Boshlang'ich sinf o'qish darslarida matn ustida ishlash nutq o'stirishning asosiy vositasi ekan, beriladigan matn va u asosida ishlangan savol-topshiriqlar qanday talablarga javob berishi kerak? Amaldagi “O'qish kitobi” darsliklarida bu jihatlar qay darajada e'tibor qaratilgan?

Tadqiqot davomida ana shu savollarga javob topish maqsadida amalda qo'llanilib kelingan 1- va 2-sinf “O'qish kitobi” darsliklarining g'oyaviy-nazariy jihatdan bugungi kun talablariga javob berishi tahlil qilindi.

References:

1. Aminova F. H. O'quvchilarni muloqot matni yaratishga o'rgatishning didaktik asoslari: Ped. fan. nomz. ...dis. avtoref. – T.: O'zPFITI. 2007. – 22 b.
2. Aslonova O.P. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tafakkur tezligini shakllantirishning pedagogik shart-sharoitlari: Ped. fanl. bo'yicha falsafa doktori (PhD). ... diss. avtoref. – QarDU. 2020. – 49 b.
3. Asqarova M., Matchonov S., Qodirova F., Gulomova X., Boymatova A., Bozorova M., Muhamedova D. O'zbek tili mashg'ulotlarida nutq o'stirish. – T.: TDPU, 2000. – 58 b.
4. Babaeva D.R. Nutq o'stirish metodikasi (tevarak-atrofn o'rganish misolida) – T.: Fan va texnologiya, 2009. – 128 b.
5. Bakieva X.S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mustaqil ta'lim orqali nutq va tafakkurni rivojlantirish metodikasi: Ped. fanl. bo'yicha falsafa doktori (PhD). ... diss. avtoref. – TDPU. 2019. – 47 b.
6. Bekniyazova N. Ta'lim qoraqalpoq tilida olib boriladigan maktablarning boshlang'ich sinflarida o'quvchilar so'z boyligini oshirish: Ped. fan. nomz. ...diss. avtoref. – T.: 1998. – 22 b.
7. Bekniyazova N. Boshlang'ich sinflar ona tili darslarida o'quvchilarga matn yaratishni

o'rgatish metodikasi (ta'lim o'zbek va qoraqalpoq tillarida olib boriladigan maktablar misolida): Monografiya. – T.: Fan va texnologiyalar, 2012. – 160 b.

8. Ziyodova T. Matn yaratish texnologiyasi. – T.: Fan, 2007.– 144 b.

9. Ziyodova T.U. Ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish: Ped. fan. nomz. ...dis. avtoref. – T.: TDPI. 1995.– 19 b.